

KLAGYIVIK MÁRIA

A Heindl-örökség – egy XVII. századi botanikus kert története *The Heindl Heritage – The Story of a Hungarian Botanical Garden in the 17th Century*

LEKTOR | FATSAR KRISTÓF

A királyi Magyarország területén, ahol a politikai, illetve hadi viszonyok ezt lehetővé tették, a XVI. század a gazdasági és kereskedelmi fellendülést hozta magával. A törökök által nem háborgatott vidékeken – elsősorban Pozsony környékén – a különböző művészeti tevékenységeknek is magasabb foka bontakozhatott ki. A jólétet, a fejlődést hűen tükröző építkezések – melyek jobbára leginkább a főúri körökben voltak jellemzőek – ezeken a helyeken a városi polgárság körében is elérhetővé váltak. Sorra épültek a polgárok kisebb, ámde gazdag lakóházai, valamint díszkertjei. Jóllehet, a XVII. században ez a fejlődés lelassult, Pozsony – az ország fővárosaként – mégis megőrizte a korábbi évtizedekben kialakított jóléti életformáját.¹ Ezt mintázza a XVII. század közepén, Heindl Ferdinánd pozsonyi ügyvéd által kialakított botanikus kert is, mely figyelemreméltó helyet vívott ki magának a század polgári kertjei között, s a hazánkban ebben a korban egyedülállóan számító növényjegyzékének köszönhetően botanikai értelemben ma is az egyik legjelentősebb kerttörténeti alkotásnak tekintjük.²

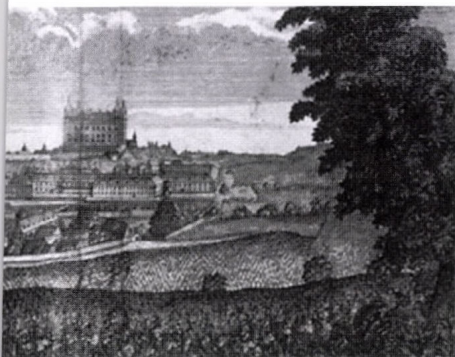
A kertet Heindl András³ pozsonyi

gyógyszerész hozta létre 1583-ban, hírnevét azonban örököse, Heindl Ferdinánd bő fél évszázaddal későbbi munkálatai hozták meg.⁴ Heindl Ferdinánd jogi pályára készült, Pozsonyban, majd 1624-től a strassbourgi egyetemen végezte tanulmányait.⁵ Ezt követően Pozsonyban ügyvédi állást vállalt. 1636-ban tagja volt a városi tanácsnak, s a pozsonyi evangélikusok képviselőjeként Regensburgban járt, hogy az uralkodótól engedélyt kérjen a pozsonyi evangélikus templom építésére.⁶ A városi közéletben tevékenyen közreműködő Heindl Ferdinánd 1650. január 25-én egy nagyobb területet kapott a várostól ideiglenes használatra, mellyel korábbi kertjét bővítette ki.⁷

Heindl Ferdinánd a korábbi gyógy-növénykertből komoly botanikus kertet alakított ki, amelyről 1651-ben nyomtatott növényjegyzék is készült. Erre a katalógusra több későbbi, XVIII. és XIX. századi kertészeti témájú írás is utal.⁸ A nyomtatott lista hollétééről ma semmit nem tudunk; remélhetőleg még létezik, s talán egyszer rábukkanunk. A katalógus tartalmát Ernyey József munkája nyomán ismerjük, aki megtalálta Bél Mátyás nyomtatott pél-

dányról készült kéziratát.⁹ A növényanyag pontos leírása meghaladná jelen tanulmány kereteit, s újbóli ismertetése egyébiránt szükségtelen is lenne, hiszen számos helyen közölték már.¹⁰ A növénylista alapján megállapítható, hogy a kert nagy gyűjteménnyel rendelkezett; több, mint 170 fajt tartalmazott, elsősorban élőket és cserjéket. Fákat csak elvéve találunk a katalógusban, ezek nagyrészt gyümölcsfák. A kertben feltételezhetően állt egy narancsház is,¹¹ a növényjegyzékben szereplő számos mediterrán növény (Citrus limonium, Citrus aurantis, Laurus officinalis, Myrtus communis, Nerium oleander, Punica granatum, stb.)¹² számára ugyanis mindenképpen szükség volt egy teleltetésre alkalmas épületre.

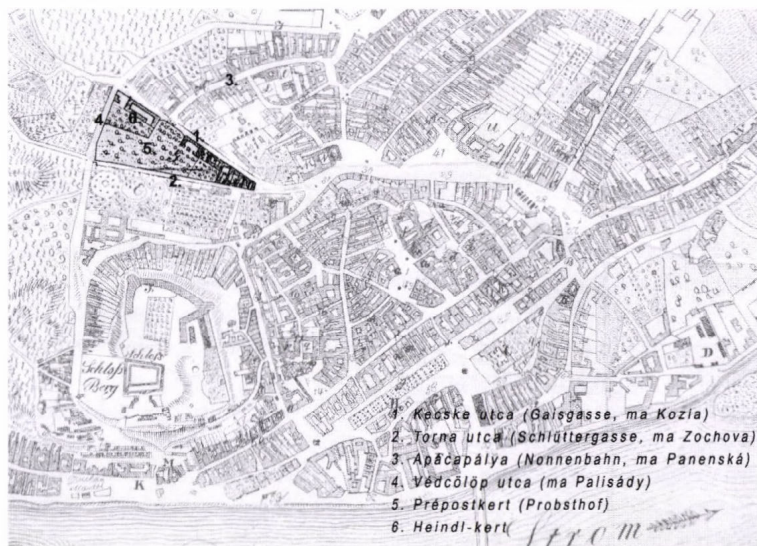
Heindl Ferdinánd sajnálatos módon nem sokáig gyönyörködhetett kertjének pazar virágdíszzeiben, hiszen pár évvel később – pontosan nem ismert időpontban – eltávozott az élők sorából. 1655-ben a kert birtokosa már Aszalay István volt,¹³ aki Heindl örököseitől – Motsch György Lőrincától és Haunold Imre Kristóftól – 2900 forint és 24 dukát áron vásárolta meg a területet.¹⁴ Rá egy évre azonban

11

Aszalay is elhunyt, s így került a kert végrendeletileg a pozsonyi jezsuiták tulajdonába.¹⁵

Érdeemes e helyt egy rövid kitérőt tenni, hogy megismerhessük a Jézus Társasága pozsonyi rendházának helyzetét a XVII. század közepén. Kertügyeik ugyanis meglehetősen szerencsétlen kimenetelűek voltak ekkortájt, így a Heindl-féle kertőrség további sorsa is elég bizonytalannak ígérkezett. Bár a jezsuiták már 1626-ban letelepültek a városban, sokáig nem tudtak gyökeret verni, s kezdeményezéseik minduntalan rideg, ellenséges fogadtatásra találtak. Ennélfogva hasztalan próbálkoztak azzal is, hogy maguknak kerttől szolgáló telket szerezzenek, noha több alkalmuk is lett volna rá. Grössling külterületén fekvő – végrendeletileg rájuk hagyományozott – kertjüket el kellett adniuk, a Wielandt-testvérektől vásárolt hatalmas kertet pedig – miután évekig pereskedtek érte a várossal – Wesselényi Ferenc nádor foglalta le a maga számára, s ő alakította ki rajta később Pozsony egyik legpazarabb díszkertjét.¹⁶ A Heindl-féle kerttel – okulva a korábbi tapasztalatokból – szerencsére mégsem jártak ilyen rosszul. Az örökség 1657-ben

21

királyi megerősítést nyert, és ugyanebben az évben a kamara is beiktatta a jezsuitákat a birtokba.¹⁷ Az intézkedés gyors volta miatt a város ez alkalommal nem tudta elvenni tőlük a kertet, ezért csak utólagos, ámde bosszantó intézkedéseket tehetett.

A jezsuita kertek tehát láthatóan útjában álltak a városnak. Hogy miért, arra több ok szolgál magyarázattal. Pozsony ekkor – a XVII. század közepe táján – protestáns többségű, s mi több, protestáns vezetésű város volt,¹⁸ nem szívesen fogadták tehát a katolikusokat. Jelentős bevételkiesést jelentett számukra a katolikus egyházi birtokok adómentessége, s ezért igyekeztek az ilyen területeket minimálisra csökkenteni. Mindezeket tetézte még az is, hogy a Heindl-kert eredetileg egy – a város életében meghatározó szerepet játszó – evangélikus előjárónak volt a tulajdona. A városiak azonban ez alkalommal kénytelenek voltak korábbi módszereiket lecserélni, s így legalább post festa megkeseríthették a jezsuiták életét a birtokukra kirótt adóval – amely természetesen jogszerűtlen volt. Azonban – minthogy idővel a jezsuita rend és így a katolikus vallás megerősödött és egyre nagyobb teret nyert magának – 1695-ben már újra adómentességet élvezett a rendház birtoka.¹⁹

A Heindl-kert történetének egyik legalapvetőbb kérdésére – vagyis arra, hogy hol helyezkedett el tulajdonkép-

pen ez a kert – mindeddig nem született pontos válasz. A szakirodalomban több elképzelés is megjelent már erre vonatkozólag, azonban ezek mindegyike komolyabb kutatások nélkül, csupán érintőlegesen emlékezik meg a kert fekvéséről. Ernyey véleménye szerint a kert a várostól északnyugati irányban lévő Apácapálya nevű utca végén feküdt, a későbbi felsőkereskedelmi iskola és bérház helyén.²⁰ Ernyey eme megállapítását az alábbi forrásra alapozta: „Dem Herrn Ferdinandt Heindl auf sein bittlich Anlagen, den jenigen Öden blacz hinter der Nunenbahn und Schanz von den Stubelischen bisz an desz hannsz Krausen gartten gehendt, Vndt anstoszendt zu einen garten geben Vndt verwilligt, doch wann die Stadt Vmb gemeinen Nuezens willen vndt notturfft solchen blacz wider bedürffte, denselbigen wider abzutretten.”²¹ Stirling János Ernyey megállapítását ismétli, láthatóan az eredeti forrás ismerete nélkül.²² Stirling a Heindl-kertet Mikovinyi Sámuel Pozsonyról készült metszetén topográfiailag is azonosítja, meghatározása azonban nem helytálló (1. kép).²³

A Heindl-kert azonban minden bizonnyal az Apácapályától (Nonnenbahn – 2. kép, 3. szám) délre fekvő Kecske utca (Gaisgasse – 2. kép, 1. szám) és a Torna utca (Schlüttergasse – 2. kép, 2. szám) között helyezkedett el: „Verkauft der Rath den

Apotheker Andrae Heindl den Mayerhof in der Gais und Schlüttergassen”.²⁴ A jezsuiták egykori iratai továbbá arra is utalnak, hogy a kert a Prépostkert szomszédságában volt: „...Hortus Suburbanus in Gaszgassen platea penes D. Praepositi hortum situs...”²⁵. Eredeti forrásokra hivatkozva állapítja meg Schönvitzky is a pozsonyi jezsuita rendházzal szülő művében, hogy a kert a Kecse utca és a Torna utca között feküdt, a Prépostkert (Probstgarten) szomszédságában (2. kép, 5. szám).²⁶ A Kecse utcában a Prépostkert mellett nyugati vagy keleti irányban lehetett volna ez a kert. A keleti, belváros felé eső részen azonban a későbbi térképek mind felparcellázott területeket, vagy egyöntetű beépítést mutatnak – mely azt jelzi, hogy nem létezett nagyobb telek az utca azon felén (3-5. kép). Sajnálatos módon 1750-es évek előtti, Pozsony külvárosát ábrázoló térképek nem állnak rendelkezésre ahhoz, hogy az utca birtokviszonyai a kérdéses időszakon belül pontosan feltárhatóak legyenek. Azonban már a középkori telekkönyvek is számos telektulajdonost említenek a Kecse utca nevű területen.²⁷ Feltételezhető tehát, hogy ha a középkorban, illetve az 1750-es években is több tulajdonos osztozott az utca keleti részén, akkor a közbülső időszakban, így az 1650-es években sem alakult másképp a helyzet. Ezek a parcellák pedig ahhoz túl kicsik, mintsem hogy egy egész botanikus kert elférjen rajtuk. Így a kérdéses terület feltehetően a Prépostkertet északnyugaton határoló, térképeken látható négyszög alakú telek lehetett (2. kép, 6. szám).

Lehetséges ugyan, hogy Heindl Ferdinándnak több birtoka is volt, s a híres Heindl-kert nem azonos azzal

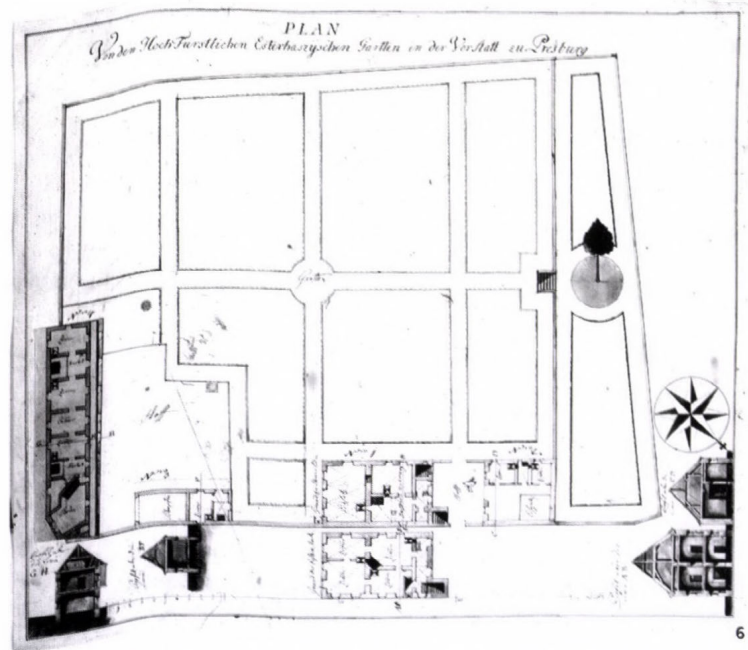
a Kecse utcai Heindl-kerttel, melyet Aszalay István hagyott a jezsuitákra. Elképzelhető lenne ez a feltevés, a kert növénygazdagságáról, kialakításáról ugyanis sehol sincs utalás a jezsuita iratokban, s így elfogadhatóak lennének azok az értelmezések is, melyek szerint Heindl híres botanikus kertje az Apácapályán volt. Ez a feltevés azonban máris cáfolatra szorul. A hajdani tulajdonos, Heindl Ferdinánd pozsonyi ügyvéd meggyőződése szerint nem lehetett két meglehetősen nagy kiterjedésű kert tulajdonosa. Egyszerű polgár volt, nemesi rangot nem kapott, s már csupán egy bota-

nikus kert kialakítása és fenntartása is meglehetősen sok pénzébe kerülhetett.

Ernyey József is – mindamelllett, hogy a kert az Apácapályára sorolja – úgy vélekedik, hogy a jezsuiták a híres Heindl-kertet kapták meg: „magában Pozsonyban Bél korában az Apáczautca végén, körülbelül Heindl kertje helyén (vagy annak maradványain) volt a jezsuiták és a plébános kertje, melyek terjedelmüknél és gazdagságuknál fogva figyelmet érdemeltek”.²⁸ A tévedés oka tehát tulajdonképpen az, hogy Ernyey félreértelmezte forrásait. Nem teljesen világos ugyan is, hogy az általa idézett irat,²⁹ amely szerint a kert „hinter der Nunenbahn”, azaz „az Apácapálya mögött” található, pontosan mit takar. Ez lehetne az Apácapályától északkeletre fekvő külvárosi rész, az Apácapálya északnyugati fele, de akár a Kecse utca Apácapálya után fekvő része is. Véleményem szerint az utóbbi feltevés a helyes, a kert egyszerre található az Apácapálya mögött és a Kecse utcában, a Prépostkert mellett – amint azt a térképeken már bemutattam (2-5. kép).

31

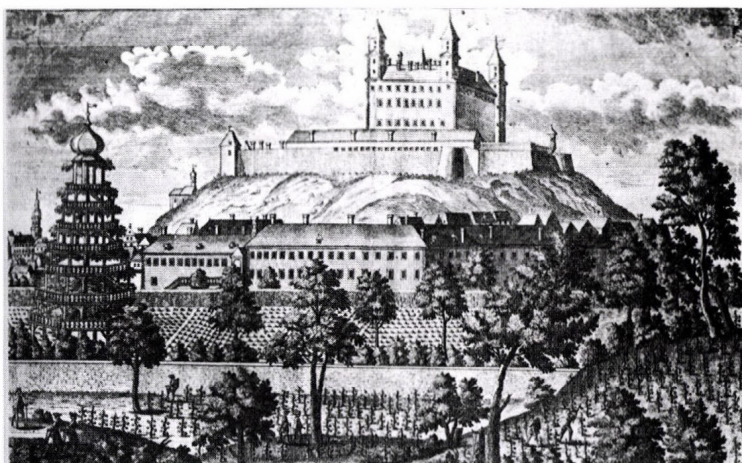

61

3 | Fritsch 1753-as térképe – Slovenský Národný Archív (SNAA) SNA-Archív Mesta Bratislavy, No. 1018.
 4 | Az egykori Heindl-kert 1762-ben – Ivan Tomaško. Historické parky a okrasné záhrady na Slovensku. Bratislava, 2004. 37.
 5 | A terület XIX. századi ábrázolásai – OSZK TM 118., OSZK TM 480., OSZK TM 5 105.
 6 | Az Esterházy-kert helyszínrajza, XVIII. század közepe – Magyar Országos Levéltár, Esterházy család hercegi ága levéltárának tervei, T2 No. 1495.
 7 | A pozsonyi Pálffy-kert, 1730-as évek – Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (MNM TKcs) 728.

Egy probléma azonban még így is felvetődik a kert kapcsán. Az adásvételi szerződések, valamint a beiktatási iratok ugyanis a Prépostkert mellett egy másik kertszomszédot, Teücher Ottót is megemlítik.³⁰ A térképek alapján – ha a Heindl-kert a Kecse utca északnyugati felén feküdt – a kertnek elméletileg nem lehetne a Prépostkerten kívül más szomszédja. A kertet nyugaton lezáró Védőölöp utcáról azonban a legkorábbi ismert adat 1680-ból származik.³¹ A kert mögötti utca tehát minden bizonnyal még nem létezett a vásárlás idejében, így ekkor még lehetett közvetlen nyugati szomszédja is a Heindl-kertnek.

Térjünk vissza most a kert történetéhez, s lássuk további sorsát! A

71

kert tehát 1656-tól jezsuita tulajdonban volt, s az övék is maradt 1695-ig biztosan.³² Ezután azonban nincsenek levéltári adatok a jezsuiták anyagában a Heindl-féle kertről ezen a néven. Nem kizárt tehát, hogy a Heindl-kert ekkor már nem volt tulajdonukban. Az 1730-as években vélhetően a vár alatt húzódó Pálffy-kerthez³³ kapcsolódott a terület, erre utal az az 1732-es adat is, mely a Kecse utca birtokosai között a Pálffyakat is említi. A Pálffy-kert a későbbi évtizedekben már csak a Torna utcáig ért, a Fritsch-féle 1753-as térkép (3. kép) a kérdéses területet már Esterházy herceg birtokaként mutatja. Ezen a térképen azonban a telkek felosztása egyáltalán nem egyezik a későbbiekkel: Esterházy birtokaként a Kecse és a Torna utca közötti teljes terület

megjelenik. Az Esterházy-kertről fennmaradt egy, az 1700-as évek közepén készített tervrajz is, mely azonban csak az említett kisebb területet ábrázolja (6. kép).³⁴ Egy 1762-es térképen (4. kép) szintén csak a Kecse utca felé eső rész válik el a Prépostkerttől, ez a rész pedig a térkép tanúsága szerint ebben a korban már báró Jeszenák János, Esterházy herceg jogügyi főtanácsosának tulajdona. A későbbi, XIX. századi térképek is csak a Kecse utca mellett fekvő kisebb területet ábrázolják külön telekként (5. kép). Lehetséges tehát, hogy Fritsch 1753-as térképi ábrázolása ebben az esetben nem valós telekhatárokat mutat. (Mindemellett természetesen azt sem lehet kizárni, hogy a Heindl-kert ere-

detileg az egyik utcától a másikig ért, s ez a nagy terület került Pálffy-, majd Esterházy-tulajdonba. Később a kert déli részét a Prépostkerthez csatolták, s csak az Esterházy-kézen maradó rész került Jeszenák János birtokába. Ilyenformán a Fritsch-féle térkép is valós telekhatárokat mutathatna. Hogy e két hipotézis közül melyik állja meg jobban a helyét, egyelőre eldönthetetlen – az alsó, Torna utcát is megemlítő források³⁵ azonban mégis arra engednek következtetni, hogy ez utóbbi feltevés tűnik elfogadhatóbbnak.) A Jeszenák-kert helyén a XIX. században a Slubek-féle szeszgyár működött, amelynek alapjai már a XVIII. század végén léteztek, ugyanis az 1770-es években egy bizonyos Strobl H. már az ott álló házban végezte a likőrtérmelet.³⁶

Tekintve, hogy a kert egy ideig része volt az egykori Pálffy-kertnek is, nem lehet figyelmen kívül hagyni egy érdekes elemét. A pozsonyi Pálffy-kertet ugyanis a kerttörténet részben híres, hársfára épített filagóriája miatt tartja becsben.³⁷ Nincs pontos adatunk azonban a filagória hollétéről, hiszen bár egyes források szerint a Pálffy-kertben állt, mások a Jeszenák-kertbe sorolják.³⁸ A probléma feloldása vélhetően azért váratott eddig magára, mert korábban nem volt teljesen egyértelmű, hogy a Jeszenák-kert a Pálffy-kert korábbi területének egy részén (az egykori Heindl-kert helyén) feküdt.

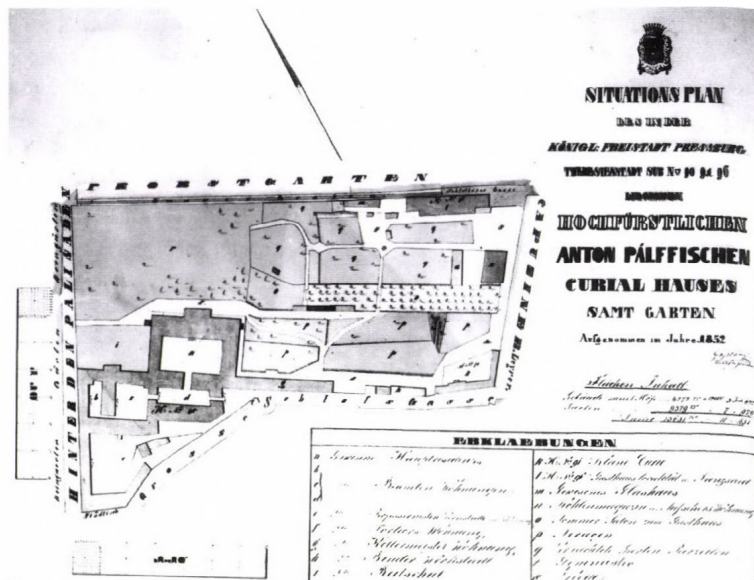
A filagória legkézenfekvőbb helye tehát az egykori Heindl-kert területe, így a hársfa egyaránt lehetett Pálffy- és Jeszenák-tulajdonban is. Egy 1730-as évekbeli metszetet – mely a Pálffy-kertbe sorolja a hársfára épített filagóriát (7. kép) – komolyabban megvizsgálva látszik is, hogy az építmény nem a Pálffy-kastélyt közvetlenül körülvevő kertben állt, ugyanis a hársfa mögött látható egy kerítés, s a kastély csak jóval e kerítés mögött áll. Ezt a tényt bizonyítja továbbá az is, hogy a Pálffy-kertet ábrázoló 1852-es térkép (8. kép) semmilyen objektumot nem mutat az ekkor már csak a Torna utcáig terjedő kertben, pedig egy ekkora építményt – ha valóban ott állt – minden bizonnyal ábrázoltak volna. Mindemellett pedig az 1780-as években álnéven író Rotenstein – aki maga is Pálffy volt³⁹ – ugyan szót ejt két hársfasorról a kert leírásakor, viszont sem a filagóriát, sem az ennek alapját képező különálló hársfát nem említi, ami érthető is, hiszen ekkor a Jeszenák-rész már semmiképp nem tartozhatott a Pálffy-kerthez.⁴⁰

A már említett, Esterházy herceg pozsonyi külvárosi kertjét ábrázoló tervrajzon (6. kép) az épületek pontos terve mellett a vázlatosan megrajzolt kertben az egyetlen külön kiemelt elem egy nagyméretű fa, mely a teraszos kert északnyugati felén, a felső szint közepén – mintegy a főtengely lezárásaként – egy gyepekör közepén található. Ezt a nagy hársfal azonosíthatjuk, hiszen az a korabeli metszetek

- 8 | A Pálffy-kert 1852-ben – SVA Archivny rodu Pálffy, e) Mapa n plany, No. 631.
- 9 | A filagória XVIII. századi ábrázolásai – OSZK 501.949, MNM TKcs T.728, Scánjai gyűjtemény, MG, Ba. C. 7897
- 10 | A hársfa 1963-ban – Ivan Tomasko: Historické parky a okrasné záhrady na Slovensku, Bratislava, 2004, 45.
- 11 | A kert ábrázolása 1765-ből – OSZK, TM 11. 114.
- 12 | Az Esterházy-kert tervrajzának (ld. 6. kép) digitalizált változata légifelvételre fektetve – legifelvétel: <http://maps.google.com>
- 11 | Az egykori kert területén álló játszótér
- 11 | Az egykori kert területén álló játszótér

(9. kép) tanúsága szerint is közvetlenül a kerítés mellett állt. Filagória az Esterházy-terven nem szerepel, ebben az időben feltehetően már csak az egykori kerti lak alapjául szolgáló hársfa állt ezen a helyen. Azonban minden bizonnyal még mindig a kert legkiemelkedőbb díszének számított, ha az egyébként vázlatos kertterven mégis külön kiemelték. A tervrajzon a kert korabeli vázlatos táblás beosztását is láthatjuk. Ez utóbbi, valamint a teraszos kialakítás az 1765-ös – egyébiránt meglehetősen sematikus ábrázolásmódú és aránytalan – térképen is megjelenik (11. kép). Az 1762-es térkép (4. kép) a hársfán kívül a kert déli oldalán egy fasort is ábrázol. A XIX. századi térképek már meglehetősen vázlatosak, ezeken a kertben elsősorban elhelyezkedő fákat láthatunk (5. kép).

Ha hihetünk a filagóriát megőrkítő ábrázolásoknak (7. és 9. kép), akkor – tekintve, hogy többszintes építményt emeltek rá – a hársfa minden bizonnyal meglehetősen idős volt. Egyes megállapítások szerint a várossal volt egyidős ez a fa.⁴¹ Bár ez bizonyára túlzás, mindenesetre akár már Heindl Ferdinánd korában is élhetett, s talán a filagória is ráépülhetett akkor. Igaz ugyan, hogy Heindl növényjegyzékében nem találkozunk hársfával. A növényjegyzék teljessége azonban egyáltalán nem tisztázott. Ernyey is megjegyzi, hogy az általa megtalált katalógus valószínűleg csak töredéke az eredetinek. Az eredeti katalógus több részből állhatott, mindemellett pedig nem csak a növények jegyzékét foglalhatta magában, hanem egyéb megjegyzéseket is tartalmazhatott a növények származásával, illetve természetével kapcsolatban.⁴² Mindazonáltal, még ha a növényjegyzék hiánytalanok is tekintjük, a hársfát és az arra épített filagóriát minden valószínűség szerint inkább építménynek sorolhatta be Heindl, nem növénynek, s ennek következtében katalógusába sem írta bele. Mindenesetre – a hársfa későbbi méretét tekintve – a növénynek minden bizonnyal élnie kellett már ekkor is. A fa még 1929-ben is állt,⁴³ s mi több, egy fénykép tanúsága szerint még az 1960-

as években is (10. kép).⁴⁴ A fényképen a fa ugyanott helyezkedik el, ahol az Esterházy-féle tervrajzon is szerepel (ez a mögötte látható, ma is meglévő épület alapján könnyen megállapítható), így feltételezhetjük, hogy valóban ugyanarról a fáról van szó.

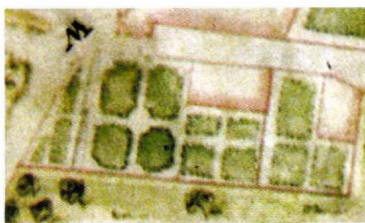
A filagórián kívül a kertben több épület is állt. Amint azt már említettem, a legkorábbi időkben valószínűleg épült egy narancsház is. A jezsuiták idejében egy kertész-, illetve szobrászlakás állt a kertben.⁴⁵ Az Esterházy-kert XVIII. század közepén készült tervrajza a kert Kecse utca felőli oldalán két épület részletes alaprajzát és metszetét ábrázolja (6. kép). Ezek az épületek egyszerű lakó-, illetve gazdasági épületek lehettek. A későbbi időkben ezekhez a házakhoz további épületeket kapcsolva alakult ki a XIX. századi térképeken látható épületegyüttes (5. kép), melyben a Slubek-féle gyár is működött. Jeszenák báró idejéből tudomásunk van még egy építkezésről: Franz Karl Römisch – aki többnyire a magyar királyi kamara főépítésze, Franz Anton Hillebrandt mellett dolgozott – 1774-ben építette fel a Kecse utcai Jeszenák-palotát. Az épület jellegzetes barokk kialakítású volt, hatalmas belső terekkel és boltívekkel.⁴⁶

Érdemes egy pár szót ejteni a kert területének mai állapotáról is. Az Esterházy-féle léptékelyes kerttervet digitalizálva és összevetve egy mai

légifelvétellel (12. kép) az eredmény egészen meghökkentő lett. Az utcák nyomvonalai ma is követik az egykori kerthatárokat. A terület jelenleg is két szintből áll, az egykori támfal elhelyezkedése is egybeesik a maival, csupán a lépcső került kissé arrébb. A korábbi épületekből azonban semmi nem maradt, helyükön ma 1960-as és '70-es években épült lakótömbök magasodnak. A hajdan botanikus kertnek nevezett területen az eredeti, korabeli vegetációnak sem maradt mára semmi nyoma, az egykori hársfa, mely túlélte ugyan az épületeket, szintén nem él már.

Így ért véget tehát egy híres kert története, így vált lassan feledés tárgyává

111

141

121

131

az utókor számára. A néhai botanikus kertek mára egy játszótér váltotta fel (13. és 14. kép). Öröm az örömben, hogy a terület legalább még ma is a város zöldfelületi rendszerének részét képezi.

Jegyzet

- 1 A magyarországi szabad királyi városok és a polgárság XVI-XVII. századi fejlődéséről ld. Pach Zsigmond Pál (főszerk.): Magyarország története 1526-1686. Budapest, 1985. 353-384, 937-1022, 1382-1424.
- 2 A Heindl-kerttel behatóbban foglalkozott Ernyey József ('A pozsonyi botanikus kert katalógusa 1651-ből' In: Botanikai Közlemények. 1916. 15. köt. 3-4, 75-81. és 'Természettudományi mozgalmak a XVII-XVIII. században' In: Természettudományi Közlöny. 1912. Pótfüzetek, 114-129.), valamint Stirling János (Magyar reneszánsz kertművészet a XVI-XVII. században. Budapest, 1996.).

- 3 A kor egyik legjelentősebb botanikusa, Carolus Clusius *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam* (1584) című művében ír egy bizonyos Andrea Hemal nevű gyógyszerészről, akit Istvánffy Gyula azonosított Heindl Andrással. Rapaics Raymund: *A magyarság virágai*. Budapest, 1932. 280.
- 4 Heindl Ferdinánd nagy valószínűséggel Heindl András fia volt. Gombocz Endre: *A magyar botanika története*. Budapest, 1936. 142.
- 5 Vladimir Mináč et al (szerk.): *Slovensky Biograficky Slovník*. II. zväzok. E-J. Martin, 1987. 310.
- 6 Schrödl József: *A Pozsonyi Ág. Hitv. Ev. Egyházközség története*. Pozsony, 1906. 158., valamint Lichner Pál: *Joh. Pogner's Verzeichniss ü. b. d. Bau der ev. Kirche in Presburg...* Joh. Liebergott's Tagebuch. Pozsony, 1861. 22.
- 7 Ernyey (1916) 75.
- 8 Haberle, Carl Constantin: *Succincta rei herbariae Hungaricae et Transsilvanicae Historia*. Budae 1830. f. 19.; Winterl, Jakob Joseph: *Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn*. Brachmonat 1784. Pest und Ofen 1784. f. 3. és Grossinger Johann Baptiste.: *Universa historia physica regni Hungariae*, tomus V. *Dendrologia*. 1797. f. 25.

- 9 Ernyey József (1912) 117.
- 10 A növényjegyzékről bővebben ld. Stirling i. m.; Bél Mátyás-Wellmann Imre: *Magyarország népének története 1730 táján*. Budapest, 1984.; valamint Ernyey (1916).
- 11 Rapaics Raymund: *Magyar kertek*. Budapest, é. n. [1940] 75. és 81.
- 12 Stirling i. m. 82-87.
- 13 Aszalay István gróf Esterházy Miklós nádor titkára volt, címeres nemeslevelet 1638. március 22-én kapott. A XVII. század közepe táján nádori ítélőmester, országbírói helytartó, országgyűlési szónok. Kismarton, Kőszeg, Borostyánkő és Szarvkö Magyarországhoz való visszacsatolására őt hatalmazták fel 1655-ben, valamint a Rába és Mura szabályozásával és kitisztításával is őt bízták meg. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1980-1981. 280.
- 14 *Acta Jesuitica Collegii Posoniensis* (A. J. C. P.). Magyar Országos Levéltár (MOL). E152. 45. d., 6. fasc., f. 90-90v. Heindl Ferdinánd felesége Motsch Mária Erzsébet volt (Gombocz i. m. 142.), a fent említett eladókra ezért vélhetően örökség útján szállt a birtok.
- 15 A. J. C. P. MOL E152. 213. d., 18. t., f. 1v.
- 16 A Wesselényi-féle nádorkertről Fatsar Kristóf: 'A pozsonyi nádorkert' (Lippay János és kora. Budapest, 2006. november 10.) c. előadásában számolt be részletesen.
- 17 Schönvitzky Bertalan: *A pozsonyi királyi katolikus főgymnasium története*. Budapest, 1896. 58..
- 18 Az 1608. koronázás előtti I. törvénycikk a szabad királyi városoknak is megadta a jogot vallásuk szabad gyakorlására, így a pozsonyi evangélikusoknak is. Ezt követően folyamatos evangélikus terjeszkedés indult meg a városban; az 1630-as években már a városi tanács, a közgyűlés és a polgárság többsége is evangélikus. Az evangélikus egyház első virágzása korszaka Pozsonyban 1638 és 1672 közé esett. Schrödl i. m. 117-199.

- 19 A. J. C. P. MOL E152. 45. d., 6. fasc., f. 59.
- 20 Ernyey (1912) 118.
- 21 „Heindl Ferdinánd Úrnak az általa kért zöldterületen – azon a sívár területen, mely az Apácapálya és a sánc mögött fekszik, a Stubeli telektől Hans Krausen kertjéig terjed, és abba beleütközik – egy kertet engedélyeztek. De ha a város és a közös érdek úgy kívánja, és a szükség ismét rászorítja őket egy ilyen területre, le kell mondania róla.” Ernyey (1916) 76.
- 22 Stirling i. m. 82.
- 23 Stirling azonosítása nem adhat támpontot a kert hollétére vonatkozóan már csak azért sem, mert a térképen levő egyéb kertek azonosítása is nagyrészt helytelen. Mikovinyi metszeten (1. kép) a Pálffy-kertet az Érsekkert mellé sorolja, holott a Pálffy-kert közvetlenül a vár alatt volt, az Érsekkert pedig ettől jóval északabbra, a későbbi Grassalkovich-kastély mögött. (Stirling csak a metszet bal felét közli. Az Érsekkert azonosítása pontos, a kép bal oldalán található, a jobb oldalon elhelyezkedő Pálffy-kert azonban az általa közölt részleten nem látható.)
- 24 „A tanács Heindl András gyógyszerész számára megvette a Kecské és Torna utcában levő majorságot.”
- Vámosy István: Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban. Pozsony, 1901. 283.
- 25 „Külvárosi kert a Kecské utcában a Prépostkertenél.” A. J. C. P. MOL E152. 213. d., 18. t., f. 1v.
- 26 Schönvitzky i. m. 59.
- 27 Pozsony város telekkönyve 1439-1850. MOL C489/4-491.
- 28 Ernyey (1912) 128.
- 29 Ld. 21. jegyzet
- 30 A. J. C. P. MOL E152. 46. d., 9. fasc., f. 80.
- 31 Horváth, Vladimir: Bratislavsky topografický lexikon. Bratislava, 1990. 215.
- 32 Ld. 19. jegyzet
- 33 Horváth i. m. 283.
- 34 A helyszínröjzra Fatsar Kristóf hívta fel figyelmemet, amelyet ezúton is köszönök. Vö. Fatsar Kristóf: Magyarországi barokk kertművészet. Kat. 85/1. (Jelenleg kiadás alatt.)
- 35 Ld. 24. és 26. jegyzet
- 36 Ortvy Tivadar: Pozsony város utcái és terei. Pozsony, 1905. 249.
- 37 A Pálffy-kastély és kert építéstörténetéről bővebben ld. Fundarek Anna: 'Pálffy Pál építkezései' In: Sic Itur ad Astra XV. 2003. 1., 15-34.
- 38 Tölgyesy Felicia, valamint Csákos József elszórtan megemlíti Pálffy, Jeszenákot és Slubeket is a hársfa kapcsán, írásaikból mégis mindvégig
- kimarad az az összefoglaló megállapítás, mely pontosan meghatározná a hársfa helyét és történetét. Tölgyesy Felicia: A pozsonyi barok (sic!) építészet. Budapest, 1937. 53., valamint Csákos, Josef Hans: Pressburger Gärtner. Bratislava, 1929. 20-21.
- 39 Gróf Pálffy János műveit Gottfried von Rotenstein álnéven írta. H. Balázs Éva: 'Ki volt Rotenstein? Egy forrás azonosítása' In: Ars Hungarica XV. 1987. 2., 133-138.
- 40 Rotenstein, Gottfried Edlen von [P. J.]: 'G. E. v. R. Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn im Jahr 1763 und folgenden Jahren. Zweyter Abschnitt' In: Bernoulli, Johann: Sammlung kurzer Reisebeschreibungen und anderer zur Erweiterung der Länder- und Menschenkenntniß dienender Nachrichten. Jahrgang 1783. 10. Band. Berlin – Leipzig, 1783. 191.
- 41 Csákos i. m. 54.
- 42 Ernyey (1912) 117.
- 43 Csákos i. m. 54.
- 44 Ivan Tomasko: Historické parky a okrasné záhrady na Slovensku. Bratislava, 2004. 45.
- 45 Schönvitzky i. m. 80.
- 46 Tölgyesy i. m. 62.

SUMMARY

Ferdinand Heindl's botanical garden was one of the most prominent works of the gardens of the middle-class in 17th century Bratislava. His gardening achievements have subsisted in a printed catalogue of the plants, now missing.

The botanical garden was established in 1583 by the pharmacist Andras Heindl, and developed in the middle of the 17th century by Ferdinand Heindl, lawyer and alderman of the town. In 1655, the garden was bought by Istvan Aszalay who demised it to the Bratislavan convent of the Society of Jesus. In the 1730's, the garden was part of the Pálffy Garden, but later, in the middle of the 18th century, it belonged to Prince Esterházy, then to the Jeszenák family. A distillery was founded there at the end of the 18th century and ran throughout the next century.

The garden lied in the suburbs of Bratislava, westwards from the inner town, neighbouring the garden of the Provost of Bratislava and the Pálffy Garden, embraced by the Kecské and Torna streets. It was an embanked garden, having two terraces. Its most prominent element was an arbour on the upper terrace, built on a lime tree. This building was a famous sight of the town and delineated on many engravings of the period. It may have been built already in Heindl's lifetime.

Although the garden was a rich and famous one in the 17th century, nothing has remained of it for today. Nevertheless, the area of the garden still forms a green space of the town, giving place to a playground.